

ทิส 6 : อารยะแห่งการอยู่ร่วมกันในสังคม

The Six Civilization of Social Coexistence

พระครูวินัยธรรวาวุฒิ มหาวโร

Phrakhruwinaithorn Warawut Mahavaro

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Mahamakut Buddhist University

บทคัดย่อ

ทิส 6 จัดว่าเป็น อารยะ คือ ระเบียบแบบแผนอันประเสริฐ เพราะเป็นการทำหน้าที่ของตนได้อย่างถูกต้องเหมาะสมกับสถานะที่เกี่ยวข้องกับบุคคลอื่นๆ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงจำแนกไว้ 6 ทิสด้วยกัน ได้แก่ 1) ทิสเบื้องหน้าคือบิดามารดา 2) ทิสเบื้องขวาคือครูอาจารย์ 3) ทิสเบื้องหลังคือบุตรและภรรยา 4) ทิสเบื้องซ้ายคือมิตร 5) ทิสเบื้องล่างคือลูกน้อง 6) ทิสเบื้องบนคือนักบวช, ทั้ง 6 ทิสนี้ผู้ที่เกี่ยวข้องกันหรือปฏิสัมพันธ์ด้วยต้องรู้จักหน้าที่ของตนว่ามีอะไรบ้าง เพราะหน้าที่เหล่านี้พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ตามหลักความจริงที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อกัน เมื่อปฏิบัติตามแล้วย่อมมีแต่ความเจริญโดยส่วนเดียว ทิส 6 นี้เป็นองค์ประกอบแห่งการปฏิสัมพันธ์กันที่สำคัญในสังคม เริ่มต้นแต่ครอบครัว ต่อจากนั้นก็เป็นสถานศึกษา การใช้ชีวิตคู่ การคบหากัน การทำงาน และการพัฒนาจิตวิญญาณ

คำสำคัญ: ทิส 6; อารยะ

Abstract

The Buddha said the six noble discipline is a noble tradition. He is doing his job correctly, the status associated with that person. Which he classified six sides together, including 1) the front of the parents, 2) the right of teachers 3) the background is the son and wife, 4) the left is friendly 5), the lower was his sixth) south. above is a priest, and the six people who are related or interacting with their duty to know what's there, Because of these duties, the Buddha taught by the fact that human beings should treat each other. When followed, it will be prosperous only by the six elements of the interaction is important in society, But starting family Subsequently, it is education. The couple lived together for fellowship and spiritual development

Keywords: The six noble discipline; Noble tradition

บทนำ

การอยู่ร่วมกันของมนุษย์ที่เรียกว่า “สังคม” ไม่ใช่เกิดจากการตั้งใจรวมกลุ่มกันขึ้น แต่เกิดจากธรรมชาติการเป็นอยู่และความต้องการของมนุษย์ เพราะมนุษย์เป็นสัตว์พิเศษตรงที่มีสติปัญญา สามารถคิดสร้างสรรค์และพัฒนาได้ ความเป็นมาและพัฒนาการทางสังคมเชิงศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ศึกษาได้จากอรรถกถาสูตร¹ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความต้องการสืบพันธุ์ ที่อยู่อาศัย อาหาร ความโลภ การสังสม อาหาร การปักเขตแบ่งปัน ความโลภ ความโกรธ การลงโทษ และการปกครอง และจากประสบการณ์ทางสังคมอันยาวนานนี้เองที่ทำให้มนุษย์รู้จักแก้ไข คิดค้นและพัฒนาความเป็นอยู่ให้มีความสะดวกสบายมากยิ่งขึ้น การอธิบายธรรมชาติการอยู่ร่วมกันเชิงสังคมเป็นการมองในภาพรวม แต่สาระของสังคมก็คือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันนั่นเอง ซึ่งหลักความสัมพันธ์เชิงพุทธนี้สามารถศึกษาได้จากสังคาลสูตร² เป็นต้น โดยเฉพาะคำสอนเรื่องทศ 6 เป็นพระสูตรที่แสดงหลักความสัมพันธ์กันของคนในกลุ่มหรือสถาบันทางสังคม ซึ่งเริ่มตั้งแต่ครอบครัว จนถึงการนับถือศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ กล่าวถึงหลักหรือหน้าที่ที่ผู้เกี่ยวข้องกันนั้นๆพึงปฏิบัติต่อกันด้วยความถูกต้อง เช่น หน้าที่การเลี้ยงดูบิดามารดาของบุตร-ธิดา เป็นต้น

ปัญหาสังคมปัจจุบันสามารถอธิบายได้ในมิติของการบกพร่องต่อหน้าที่ของตน เช่น ผู้ปกครองไม่เคารพต่อหลักการปกครองตามที่ตนได้ศึกษามา เห็นแก่ประโยชน์ตนและพวกพ้อง ทำให้เกิดมโนคติ ใช้อำนาจนั้นไปในทางที่ไม่ถูกต้องโดยการใส่ร้ายและกลั่นแกล้งคนอื่น ทำให้ผู้อื่นได้รับความเสียหายและถูกลงโทษ แม้จะมีผู้รู้และผู้หวังดีตอบแทนก็ไม่สนใจปฏิบัติตาม ปัญหาที่เกิดขึ้นตามมาก็คือความแตกแยกขาดสามัคคี ทำให้อยู่ร่วมกันด้วยความยากลำบาก มีแต่การจับผิดและขัดขวางกัน ประเทศจึงไม่ได้รับการพัฒนา ปัญหาเศรษฐกิจและปัญหาอื่นๆ ก็เกิดขึ้นตามมาอีก ฉะนั้นเราทั้งหลายจึงไม่ควรละเลยปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย เพราะความเสื่อมก็ดี ความเจริญก็ดี ล้วนมีความสัมพันธ์เป็นบ่อเกิดทั้งนั้น ดังนั้นจึงควรได้พัฒนาความสัมพันธ์ของตนกับผู้เกี่ยวข้องให้ดียิ่งขึ้นเพื่อความยั่งยืนแห่งการอยู่ร่วมกันในสังคม ซึ่งบทความนี้จะได้ศึกษาแนวคิดความสัมพันธ์ตามหลักทศ 6 ในเชิงอารยวินัยคือธรรมชาติแห่งการเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันหรือการทำหน้าที่ต่อกันอย่างถูกต้อง

ลักษณะและความสำคัญแห่งความสัมพันธ์

ธรรมชาติของมนุษย์และสัตว์บางชนิดคือการรู้จักอยู่ร่วมกัน เช่น อยู่ร่วมกันเป็นฝูงของกวาง เป็นต้น แต่มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษคือความมีสติปัญญา ดังนั้นมนุษย์จึงมีจุดมุ่งหมายในการอยู่ร่วมกัน แตกต่างจากการอยู่ร่วมกันของสัตว์คือเพียงเพื่อสืบพันธุ์และการหากิน สาเหตุสำคัญแห่งการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมของมนุษย์มี 3 ประการคือ

ประการแรก มนุษย์มีระยะแห่งการเป็นทารกนานและช่วยเหลือตัวเองไม่ได้ในระยะเริ่มต้นของชีวิต ลักษณะดังกล่าวนี้แตกต่างไปจากสัตว์อื่นซึ่งเมื่อคลอดออกมาแล้วก็สามารถเดินและหาอาหารเลี้ยงตัวเองได้

อนึ่งแม้ว่าสัตว์บางชนิดจะต้องได้รับการอุ้มชูระยะเวลาหนึ่งก็ตาม แต่ช่วงเวลานั้นก็ไม่ยาวนานนักเมื่อเปรียบเทียบกับมนุษย์ ความจำเป็นที่ต้องมีการเลี้ยงดูทารกเป็นเวลานานนี้เองทำให้มนุษย์จำเป็นต้องใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันและสร้างแบบแผนความสัมพันธ์ในรูปแบบของครอบครัว รวมทั้งมีเครือญาติ วงศ์วาน เพื่อนบ้าน และมีความสัมพันธ์กับคนกลุ่มอื่นๆ

ประการที่สอง เนื่องจากมนุษย์มีความสามารถทางด้านสมอง สามารถคิดค้นและควบคุมธรรมชาติได้ ก็เป็นเหตุผลสำคัญที่มนุษย์จะต้องอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม เพราะการควบคุมธรรมชาตินั้นมนุษย์คนเดียวไม่สามารถที่จะทำได้ ต้องอาศัยความร่วมมือและการแบ่งงานกันทำกับคนอื่น ๆ ในสังคม การเสาะแสวงหาและทำการเพาะปลูกในเรื่องอาหารการกิน การสร้างบ้านเรือนและการนุ่งห่ม การบำบัดรักษาโรคเหล่านี้อย่อมต้องการคนที่มีความชำนาญเฉพาะอย่าง แต่เนื่องจากคนแต่ละคนมีความสามารถจำกัดเฉพาะตัว ฉะนั้นเมื่อรวมกันหลายคนเข้าด้วยกันแล้วพวกเขาจะสร้างความสะดวกสบายให้แก่ชีวิตและสนองความต้องการทางชีวภาพของพวกเขาเองและสังคมทั้งมวล

ประการที่สาม มนุษย์มีความสามารถสร้างวัฒนธรรม รวมทั้งการติดต่อสื่อสาร ศาสนา ค่านิยม ฯลฯ วัฒนธรรมเหล่านี้จำเป็นต้องส่งผ่านไปยังอนุชนรุ่นหลัง ดังนั้นมนุษย์ต้องมาอาศัยอยู่ร่วมกันเพื่อรับการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม อนึ่งวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นนั้นมิได้สร้างเพียงเพื่อตอบสนองความต้องการในแง่ของปัจจัยสี่เท่านั้น แต่มนุษย์ยังมีความต้องการนอกเหนือไปจากสิ่งที่จำเป็นต่อชีวภาพ เช่น ต้องการความรัก ความอบอุ่น ความเป็นเพื่อนฝูง การจัดระเบียบทางสังคม ความคิด ความเชื่อ ศาสนา และค่านิยม ฯลฯ ด้วยเหตุนี้การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมจึงเป็นกระบวนการที่จะต้องกระทำต่อเนื่องกันไปไม่ขาดระยะ ทำให้มีความจำเป็นที่คนต้องมาอยู่ร่วมกันตลอดไป³ ความสำคัญแห่งการอยู่ร่วมกันของมนุษย์มี 2 ประการสำคัญคือ

1. มนุษย์สัมพันธ์ช่วยเสริมสร้างพัฒนาการของชีวิต พัฒนาการของชีวิตมนุษย์จะเริ่มต้นที่ครอบครัวความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับสมาชิกอื่นในครอบครัวเช่นพ่อแม่พี่น้องจะช่วยให้เกิดการเรียนรู้เกี่ยวกับตนเองและผู้อื่นเป็นต้นการที่บุคคลสามารถสร้างสัมพันธ์ภาพที่ดีกับบุคคลในครอบครัวย่อมจะช่วยสร้างเสริมให้บุคคลนั้นมีเจตคติที่ดีต่อบุคคลอื่นในสังคมซึ่งจะนำไปสู่การยอมรับตนเองและสามารถชื่นชมในบุคคลอื่นได้และเมื่อเติบโตขึ้นเด็กก็ต้องเรียนรู้ที่จะสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่นเช่นเพื่อนครูอาจารย์และบุคคลอื่นๆทั้งในสถานศึกษาและในสังคมแวดล้อมอื่นเช่นในการประกอบการงานอาชีพดังนั้นจึงกล่าวได้ว่ามนุษย์จำเป็นต้องเรียนรู้ที่จะสร้างสัมพันธ์ภาพที่ดีกับผู้อื่นที่อยู่รอบข้างตลอดชีวิตหรืออาจกล่าวได้ว่ามนุษย์สัมพันธ์ช่วยเสริมสร้างพัฒนาการของชีวิตให้ดำเนินไปได้อย่างราบรื่น⁴

2. มนุษย์สัมพันธ์ส่งเสริมสัมฤทธิ์ผลของงาน ในสังคมปัจจุบันได้มีการเน้นเรื่องการทำงานเป็นทีมหรือเป็นกลุ่มมากกว่าการสนับสนุนให้ทำงานตามลำพังคนเดียวทั้งนี้เพื่อจะได้เปิดโอกาสให้สมาชิกแต่ละคนนำความสามารถเฉพาะตนมาประสมประสานกันเพื่อนำไปสู่การสร้างสรรค์งานให้เกิดประสิทธิภาพและมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นดังคำกล่าวที่ว่า “หลายหัวดีกว่าหัวเดียว” และเมื่อมีบุคคลหลายคนมาทำงานร่วมกันทุกคนจึงต้องเรียนรู้ที่จะสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้อื่นด้วยจึงจะช่วยให้การมนุษยสัมพันธ์มีบทบาทในการ

ปฏิบัติงานของหน่วยงานหรือองค์การตลอดจนการอยู่ร่วมกันในสังคมการสร้างสรรค์บรรยากาศทางมนุษยสัมพันธ์จะช่วยจรรโลงบุคคลและกลุ่มบุคคลไปในทางเดียวกันในการปฏิบัติงานให้บรรลุวัตถุประสงค์ มนุษยสัมพันธ์จึงเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตของคนทุกคนดังพุทธสุภาษิตที่ว่า “วิสาสาปรมาญาติ” คือความเป็นกันเองก่อให้เกิดความรู้สึกเสมือนญาติในเรือนตนฉะนั้นมนุษยสัมพันธ์มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการบริหารงานนักบริหารที่ดีนั้นจะต้องคำนึงถึงมนุษยสัมพันธ์ในการทำงานก่อนสิ่งอื่นเพราะงานใดๆ ก็ดีจะดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพนั้นต้องอาศัยการร่วมมือร่วมใจของคนในหน่วยงานเป็นสำคัญ

นอกจากจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการทำงานแล้วมนุษยสัมพันธ์ยังเป็นศาสตร์ที่มีประโยชน์ในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมมนุษย์ตั้งแต่ชุมชนไปจนถึงครอบครัว มนุษยสัมพันธ์มีบทบาทและความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างสถาบันหรือองค์การทางสังคมเพราะจะทำให้มนุษย์เรียนรู้ที่จะยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่นและยอมรับบุคคลอื่นเพื่อฐานของความเป็นมนุษย์เท่ากันเรียนรู้ที่จะสร้างความเข้าใจซึ่งกันและกัน คนเก่งที่มีความสามารถสูงถ้าขาดมนุษยสัมพันธ์ก็กลายเป็นบุคคลที่เปล่าประโยชน์เพราะไม่มีโอกาสที่จะแสดงปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มคนและแสดงความสามารถให้ปรากฏแก่กลุ่มคนและความเก่งนั้นก็จะไร้ค่าและหมดความหมายไปในที่สุด เพราะไม่อาจก่อให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวมและสังคมได้ฉะนั้นมนุษยสัมพันธ์จึงมีบทบาทอย่างยิ่งในการอยู่ร่วมกันเองของมนุษย์อย่างมีสันติสุข⁵

อริยวินัยตามหลักทศ 6

1. ความสัมพันธ์ระหว่างบุตร-ธิดา กับบิดามารดาหน้าที่ของบุตรโดยสรุปคือ เลี้ยงดูพ่อแม่ ประพฤติตนเป็นคนดีตามคำสอนของท่าน ดำรงวงศ์ตระกูล และเมื่อท่านเสียชีวิตไปแล้วทำบุญอุทิศให้ท่าน ในส่วนของพ่อแม่ท่านย่อมอนุเคราะห์บุตร-ธิดา โดยการสอนให้เป็นคนดี ให้ศึกษาเล่าเรียนเพื่อให้มีวิชาความรู้ สามารถที่จะทำมาหากินเลี้ยงชีพได้ เมื่อเห็นว่าลูกสามารถที่จะเมื่อเห็นว่าลูกสามารถที่จะเลี้ยงตนและครอบครัวได้แล้วก็ให้แต่งงาน และมอบทรัพย์สินให้เพื่อเป็นทุนในการทำมาหากินและสร้างความมั่นคงแก่ชีวิต

พระคุณอันยิ่งใหญ่ของพ่อแม่ที่มีต่อลูกนั้นเริ่มต้นตั้งแต่การให้อภัยยิ่งใหญ่ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของทุกอย่างในชีวิตนั่นคือการให้ชีวิต เพราะฉะนั้นลูกควรคำนึงอยู่เสมอว่าลมหายใจที่ตนมีทุกวันนี้พ่อแม่เป็นคนให้มา ลูกที่กล้าทำลายชีวิตของผู้ให้กำเนิดตนจึงเป็นบาปอย่างมหันต์ ไม่เพียงแต่ให้ชีวิตเท่านั้น ท่านต้องดูแลเลี้ยงดูผู้ให้กำเนิดมาด้วยความรักความปรารถนาดีอย่างไม่มีความรักของผู้ใดเสมอเหมือน ซึ่งแม้บางครั้งลูกจะไม่เคยมองเห็นความรักของท่านก็ตาม พ่อแม่จะหมดหวังก็ต่อเมื่อลูกนั้นมีหน้าที่การงานมั่นคง สามารถเลี้ยงตนและครอบครัวได้ แม้ลูกหลายคนจะไม่สามารถเลี้ยงดูพ่อแม่ตนให้มีความสุขเหมือนกับที่ท่านเลี้ยงตนมา ท่านก็ไม่เคยทวงบุญคุณ ด้วยจิตเสียสละอันบริสุทธิ์ที่มีต่อบุตรนี้พ่อแม่จึงได้ชื่อว่า “เป็นพระอรหันต์ของลูก” ลูกที่ตอบแทนบุญคุณท่านด้วยการประพฤติตนเป็นคนดีและเลี้ยงดูท่านให้มีความสุขจึงได้ชื่อว่าเป็นลูกที่สมบูรณ์ ควรแก่การยกย่องว่าเป็นคนดี หน้าที่ที่พ่อแม่และลูกพึงทำต่อกันนี้ไม่ต้องให้ใครมาบังคับให้ทำ

แต่เป็นการทำตามจิตสำนึกที่ดี ทำดีเพราะเห็นค่าของความดี และครอบครัวที่ดีนี้ย่อมเป็นฐานที่ดีของสังคม ผู้ใดไม่อาจทำหน้าที่ของพ่อแม่ได้ เช่น นำลูกไปทิ้งเพราะไม่อาจเลี้ยงดูได้ ผู้นี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้ให้กำเนิด ส่วนผู้ให้กำเนิดบุตรและเลี้ยงดูอบรมสั่งสอนบุตรด้วยจิตใจที่เสียสละบริสุทธิ์ มีสุขในเวลาได้เห็นลูกสุขสบาย และเป็นทุกข์ในเวลาได้เห็นลูกลำบากเดือดร้อน ผู้นี้ได้ชื่อว่าเป็นพ่อแม่

2. ความสัมพันธ์ระหว่างครูอาจารย์กับศิษย์หน้าที่ของศิษย์โดยสรุปคือ มีความเคารพครูอาจารย์ รับผิดชอบต่อหน้าที่ เชื่อฟังและตั้งใจเรียน ส่วนครูอาจารย์ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์โดยการสอนให้ศิษย์มีความรู้ และเป็นคนดี ยกย่องชมเชย และเมื่อเรียนจบแล้วก็ไม่ทอดทิ้ง คอยส่งเสริมศิษย์ให้ได้รับความสะดวกสบาย

ครูอาจารย์ได้ชื่อว่าเป็นพ่อแม่คนที่สองของศิษย์ เพราะท่านเป็นผู้ให้กำเนิดในวิทยาการต่างๆ แก่ศิษย์ อาจกล่าวได้ว่า ครูอาจารย์นั้นมี 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ 1) ครูอาจารย์ที่สอนตามหน้าที่ 2) ครูอาจารย์ที่สอนมากกว่าหน้าที่ บรรดาครูอาจารย์ 2 ประเภทนี้ ครูอาจารย์ประเภทแรกท่านมีหน้าที่สอนให้ศิษย์มีความรู้เหมือนกับที่ท่านมีความรู้เพราะได้เรียนรู้มาจากครูอาจารย์ของท่าน ครูอาจารย์ประเภทนี้มักถูกเรียกว่า “เรือรับจ้าง” คือมีหน้าที่พาศิษย์ให้ถึงฝั่งแห่งความรู้แลกกับค่าจ้างสอนที่ได้รับตอบแทนจากสถานศึกษานั้นๆ อย่างไรก็ตามอาชีพครูอาจารย์เป็นอาชีพที่มีเกียรติ เพราะมีคุณูปการต่อศิษย์ในฐานะเป็นผู้ให้ความรู้ ศิษย์ที่ลืมนบุญคุณของครูอาจารย์ หรือประพฤติดีเสียหยาต่อครูอาจารย์ ย่อมได้ชื่อว่าเป็นคนอกตัญญู แม้จะเก่งอย่างไรก็ไร้เกียรติ ส่วนครูอาจารย์ประเภทที่สองท่านจะสอนด้วยความรักความปรารถนาต่อศิษย์ ไม่คำนึงถึงค่าตอบแทนเป็นที่ตั้ง หวังเพียงให้ศิษย์เป็นคนดีมีความรู้และประสบความสำเร็จในชีวิตท่านก็พอใจแล้ว ครูอาจารย์ประเภทนี้มีจิตวิญญาณความเป็นครูสูง หลากๆ ท่านเคียวเขี่ยศิษย์จนทำให้ศิษย์ไม่พอใจก็มี แต่ครูอาจารย์ประเภทนี้เป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จในการสอนให้ศิษย์นั้นเป็นคนดีและมีความรู้ เพราะคนเรามักจะมีสติและสำนึกตนได้เมื่อได้รับการตักเตือนให้สำนึกด้วยความจริงใจและจริงจัง อาจารย์ที่ดีจะได้รับภavnับถือจากศิษย์ว่าเป็นอาจารย์ตลอดไป ไม่ใช่เป็นได้เพียงผู้สอนเท่านั้น พอหมดหน้าที่ก็ไม่มีใครสัมพันธ์ในฐานะครูอาจารย์กับศิษย์ แม้ศิษย์ก็เช่นเดียวกัน คือศิษย์ที่ดีนั้นจะอยู่ในใจของอาจารย์ตลอดไป ไม่ใช่สักแต่ว่าผู้มาเรียนเอาความรู้เท่านั้น เรียนจบแล้วก็ไม่มีความสัมพันธ์กัน อย่างนี้ไม่ควรเรียกว่าศิษย์ ดังนั้นจะเห็นว่าแก่นแท้ของความเป็นครูอาจารย์และศิษย์นี้เกิดขึ้นจากคุณลักษณะโดยธรรมชาติ ครูที่เป็นครูของโลกคือพระพุทธเจ้า พระองค์ไม่ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนวิชาชีพมาเพื่อเป็นครู แต่เป็นการศึกษาและปฏิบัติเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริงแล้วนำความรู้นั้นมาสอนคนอื่นให้รู้ตามเพื่อความพ้นทุกข์ ซึ่งการสอนให้ผู้อื่นถึงฝั่งแห่งความสิ้นทุกข์ได้นี้เป็นการสอนที่ยิ่งใหญ่ ไม่มีตำราเรียนในมหาวิทยาลัยใดๆ แต่เกิดจากความบริสุทธิ์แห่งพระปัญญาและพระกรุณาคุณอันยิ่งใหญ่ที่ทรงมีต่อสรรพสัตว์ผู้ยังจมอยู่ในความทุกข์ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงได้ชื่อว่า “ทรงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”

3. ความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยา หน้าที่ของสามีต่อภรรยาโดยสรุปคือ ให้เกียรติโดยการไม่นอกใจ ยกย่อง ไม่ดูหมิ่น ให้มีบทบาทในหน้าที่การงาน (งานบ้าน) และให้เครื่องแต่งตัว เพราะผู้หญิงเป็นเพศที่รักความสวยงาม ส่วนภรรยาก็ขยันทำงาน ให้เกียรติสามีโดยการไม่นอกใจ ตีต่อญาติพี่น้องและคนที่นับถือกันของสามี และรักษาทรัพย์ของครอบครัว

การใช้ชีวิตบทพิสูจน์แห่งการเข้าใจกัน ความมีน้ำใจเสียสละและความอดทนต่อกัน ฉะนั้นจะไม่แปลกใจที่ชีวิตคู่ของหลายๆ คนไปไม่รอดเพราะความไม่เข้าใจกันและหมดความอดทนต่อกัน กล่าวคือ การใช้ชีวิตโสดเป็นรูปแบบที่มีความสะดวกสบายในแง่ของควมมีอิสระ สนใจหรือต้องการเรื่องใดตนเองก็สามารถทำตามความต้องการนั้นได้ แต่ชีวิตคู่ไม่เป็นเช่นนั้น เพราะเป็นความเข้าใจและความต้องการของคนสองคนที่ต้องหลอมรวมกันให้ได้ หรือไม่อย่างนั้นก็ต้องยอมให้กับอีกฝ่ายหนึ่งแม้จะไม่เห็นด้วยก็ตาม เพื่อให้เรื่องนั้นๆ สามารถดำเนินไปได้ แม้ฝ่ายที่ยอมนั้นจะไม่มีเห็นด้วยก็ตาม คู่ครองชีวิตที่มีความสุขและสามารถใช้ชีวิตคู่ให้เป็นไปด้วยดีได้นั้นต้องเป็นคู่ครองมีความเสมอเหมือนกันทั้งเรื่องของทัศนคติและพฤติกรรม ซึ่งเรื่องนี้พระพุทธานุญาตจำแนกไว้ 4 ประการ คือ 1) ศรัทธา 2) ศีล 3) การเสียสละ 4) ปัญญา หากคุณสมบัติทั้ง 4 ประการนี้แตกต่างกัน ย่อมทำให้มีความยากลำบากในการอยู่ร่วมกันจนถึงอาจหย่าร้างไปในที่สุด หรือแม้จะอยู่ด้วยกันได้ก็มีความสุข ต่างกันมากก็มีความยากลำบากมาก ต่างกันน้อยก็มีความยากลำบากน้อย ไม่มีความต่างกันก็มีความสุขเพราะการปรับตัวเข้าหากัน หากจะมีความลำบากก็เป็นเรื่องอื่น และอาจกล่าวได้ว่า ชีวิตคู่ที่มีความสุขคือชีวิตที่ใช้ความอดทนต่อกันและปรับตัวเข้าหากันน้อยที่สุด ส่วนชีวิตคู่ที่ไร้ความสุขคือชีวิตที่ต้องอดทนกันและปรับตัวเข้าหากันมาก บรรดาองค์ธรรมทั้ง 4 ประการนี้พฤติกรรมทางกายคือการให้เกียรติกันโดยไม่นอกใจกันและทัศนคติคือความเห็นตรง/ไม่ตรงกันนี้มีความสำคัญมาก เป็นตัวชี้วัดของการอยู่ร่วมกันว่าไปรอดหรือไม่รอด มีความสุขหรือไม่มีความสุข คุณค่าความเป็นผู้ปกครองหรือผู้นำครอบครัวจะสมบูรณ์เมื่อมีบุตร-ธิดาเป็นทายาทสืบสกุล ชีวิตคู่ไม่มีสูตรสำเร็จ แต่หากเป็นศิลปะแห่งการอยู่ร่วมกัน

4. ความสัมพันธ์ระหว่างมิตรหน้าที่ของมิตรโดยสรุปเป็นการสงเคราะห์กัน โดยการแบ่งปัน พูดยดี ไม่หลอกลวงกัน ประพฤติประโยชน์ต่อผู้อื่น และเป็นคนเสมอต้นเสมอปลาย เป็นที่พึงของมิตรผู้ประมาทแล้ว และนับถือญาติพี่น้องของมิตร

มิตรคือผู้มีความเอื้อเฟื้อต่อกัน ประรณาดูแลต่อกัน โดยความเป็นมิตรนั้นเริ่มต้นจากการคบหากัน ซึ่งการคบหานี้บางคนก็ตั้งใจเลือกคบเพราะเห็นว่าเป็นคนที่น่าคบ บางคนเริ่มจากการที่ต้องมีความเกี่ยวข้องกัน บางประการ เป็นไปด้วยความไม่ตั้งใจ แต่ความจริงใจต่อกันจะช่วยสานสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้นขึ้น ส่วนการคบเพราะเห็นแก่ประโยชน์ไม่จัดอยู่ในคุณสมบัติของการเป็นมิตร คำว่า “มิตร” มีความหมายมากกว่าที่จะใช้ “จริยธรรม” มาเป็นกรอบกำหนดคุณค่า เพราะมิตรที่ดีของคนที่คุณคบด้วยนั้นอาจเป็นคนที่ยอมละเมิดประพฤติดิจจริยธรรมบางอย่าง (ที่ไม่ใช่การเบียดเบียนผู้อื่น) เพื่อทำประโยชน์แก่มิตร เช่น ยอมปกปิดความลับของเพื่อนเพื่อป้องกันมิตรกล่าวให้คำใจง่าย ๆ ก็คือมิตรที่ดีอาจไม่ใช่คนที่ดีสำหรับคนอื่น ที่กล่าวเช่นนี้ไม่ใช่ตัดสินจากเกณฑ์ของจริยธรรม แต่ตัดสินจากน้ำใจและความรักที่มีต่อมิตรมิตรภาพจะมีความยั่งยืนหากรู้จักรักษาไว้ด้วยการเข้าใจกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ปรารณาดูแลต่อกัน ไม่เป็นผู้รับฝ่ายเดียว ต้องรู้จักการเป็นผู้ให้ด้วย สามารถรับเพื่อนได้ทุกอย่าง เห็นมิตรประมาทก็ต้องกล้าตักเตือน ต้องรู้จักระวังคำพูด ไม่ยึดประโยชน์เป็นที่ตั้ง ซื่อสัตย์และมีความมั่นคงต่อกัน หากคนคบกันมีลักษณะตรงกันข้ามจากคุณสมบัติที่กล่าวมานี้ก็จัดว่าเป็นมิตรเทียม คือสักว่าแต่ได้คบกันเท่านั้น เหมือนจะเป็นมิตรแต่ไม่ใช่

มิตรกับเพื่อนมีความเหมือนและแตกต่างกัน คือมิตรเป็นเพื่อนก็ได้ ไม่ใช่เพื่อนก็ได้ แต่เพื่อนหมายถึง เอาคนอยู่ในระดับเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน มิตรภาพของเพื่อนเกิดจากความใกล้ชิดกัน คลุกคลีกัน เห็นนิสัย ของกัน ปักจ้ยอื่นๆ ที่ช่วยส่งเสริมความเป็นมิตรและเพื่อนให้แน่นแฟ้น เช่น เชื้อชาติ ถิ่นอาศัย เป็นต้น ความเป็นมิตรนี้ไม่อาจซื้อได้ด้วยเงิน ไม่ใช่การจัดตั้งขึ้น แต่เป็นไปโดยธรรมชาติของการอยู่ร่วมกันและเห็นน้ำใจกัน และจะเห็นว่าพระพุทธศาสนาอธิบายลักษณะของกัลยาณมิตรในมิติของอาจารย์กับศิษย์ คืออาจารย์ที่มี คุณสมบัติของผู้เป็นมิตรที่ดีนั้นต้องเป็นคนน่ารัก หนักแน่น น่ายกย่องสรรเสริญ กล่าวได้ว่าดกเต็มน อดทน ต่อคำพูดที่ตนไม่พอใจได้ สอนเรื่องที่ยากหรือลึกซึ้งได้ และไม่แนะนำหรือชักชวนในเรื่องเสียหาย หากพิจารณาจากเรื่องที่กำลังมานี้ ความเป็นกัลยาณมิตรมีคุณลักษณะทางจริยธรรมมากกว่าความเป็นมิตร ธรรมดา คือนอกจากจะมีความดีเป็นที่ตั้งแล้วยังต้องมีความสามารถอีกด้วย (วิชาจารณสัมปันนะ)

5. ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับลูกน้องหน้าที่ของนายโดยสรุปเป็นการให้ คือให้ทำงานที่เหมาะสม ให้รางวัล และให้กำลังใจ ส่วนลูกน้องต้องเป็นคนขยันขันแข็ง พัฒนาตนอยู่เสมอ ซื่อสัตย์ และเคารพ ยกย่องนาย

ความสัมพันธ์ของนายกับลูกน้องนี้ค่อนข้างมีความเป็นอริวินัยน้อยกว่าคู่อื่นๆ เพราะโดยมาก เป็นความเกี่ยวข้องกันตามหน้าที่หรือผลประโยชน์ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าทั้งนายและลูกน้องจะไม่มีคุณ ความดีให้อีกฝ่ายหนึ่งเห็นคุณค่าเสียทีเดียว เพราะนายที่ดีย่อมเป็นที่รักและเคารพของลูกน้อง และลูกน้องที่ ดีย่อมเป็นที่รักและเอ็นดูของนายเช่นกัน ลูกน้องที่เก่งคือมีความขยันขันแข็งในหน้าที่การงานที่รับผิดชอบ มีความรับผิดชอบสูง ไม่ทำงานให้เสียหาย มีความกระตือรือร้น หมั่นพัฒนาตนและงานอยู่เสมอ เจ้านายย่อม พอใจลูกน้องที่สนองงานเก่ง สามารถคิดงานต่อจากนายได้และทำงานคล่อง ส่วนลูกน้องที่ดีคือมีความ ซื่อสัตย์สุจริตต่อนาย ไม่ทำงานเพราะเห็นแก่เงิน แต่ทำงานเพื่อนาย เคารพและรักนาย เป็นคนอ่อนน้อม ถ่อมตน ไม่ยกตนข่มท่าน วางตนเสมอต้นเสมอปลาย ได้ดีแล้วก็ไม่ลืมนายที่มีพระคุณต่อตน โดยสรุปนายที่มี ลูกน้องเก่งจะทำให้องค์กรมีความก้าวหน้า หากมีลูกน้องดีก็จะเป็นศักดิ์ศรีแก่องค์กร

นายที่เก่งและดีย่อมมีภาวะผู้นำสูง นายที่บริหารเก่งย่อมเป็นคนมีวิสัยทัศน์ คาดการณ์เก่ง เข้าใจ สภาพปัญหา รู้จักใช้บทเรียนในอดีตให้เป็นประโยชน์ต่อการบริหารงานในปัจจุบันและอนาคต มีความคิด ก้าวหน้าสร้างสรรค์ ตัดสินใจเร็วและถูกต้องแม่นยำ เป็นผู้นำที่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมและตัดสินใจ ของลูกน้อง ซึ่งจะสร้างความสัมพันธ์ที่ดีและไม่เหนียวกับงานบริหารมากเหมือนกับนายที่มอบหมายหรือ กระจายงานไม่เก่ง หมั่นพัฒนาศักยภาพการทำงานของลูกน้องอยู่เสมอเพื่อสร้างทีมงานที่มีคุณภาพ ส่วน นายดีคือนายที่มีศีลธรรมและคุณธรรม ซึ่งจะสร้างภาพลักษณ์ที่ดี ทำให้ลูกน้องเคารพยำเกรงและรักใคร่ มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ใส่ใจความรู้สึกของคนอื่นเหมือนกับความรู้สึกตนเอง ซึ่งจะทำให้เข้าใจความต้องการ ของลูกน้อง คุณสมบัติเหล่านี้เป็นพระคุณ ส่วนพระเดชนายก็ต้องมีเหมือนกัน คือต้องเป็นคนตรงไปตรงมา มีความกล้าหาญเด็ดขาด ไม่มีอคติกับลูกน้อง ดีก็ยกย่อง ไม่ดีก็ว่ากล่าวตักเตือนจนถึงลงโทษ ทำได้อย่างนี้จะ ทำให้เป็นที่รักและยำเกรงของลูกน้อง

6. ความสัมพันธ์ระหว่างนักบวชกับชาวบ้าน หน้าที่ของชาวบ้านโดยสรุปคือ คิด พูด ทำด้วยเมตตา และอุปถัมภ์บำรุงนักบวช (พระสงฆ์) ส่วนนักบวชก็มีน้ำใจอนุเคราะห์ สอนให้ชาวบ้านละชั่ว ทำดี

โดยทั่วไปแล้วหากไม่ใช่ญาติพี่น้องหรือคนรักใคร่ชอบพอกัน การแบ่งปันหรือช่วยเหลือผู้อื่นจะมีน้อยมาก ยกเว้นการให้เกี่ยวกับงานกุศล พระสงฆ์เป็นบุคคลสาธารณะ มีอุปการะต่อชาวบ้านในฐานะเป็นผู้นำจิตวิญญาณ สั่งสอนชาวบ้านเพราะต้องการให้เขาเหล่านั้นได้เข้าใจหลักในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง งานของพระสงฆ์เป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนรวมเท่านั้น ไม่ใช่ทำเพื่อผลประโยชน์ส่วนตน ซึ่งท่านสามารถทำประโยชน์ส่วนรวมได้ดีกว่าชาวบ้าน เพราะมีเวลาให้กับส่วนรวมมากกว่าชาวบ้าน ตัดปัญหาเรื่องการทำความากินออกไปได้ เพราะมีชาวบ้านให้ความอุปถัมภ์บำรุงข้าวปลาอาหาร ดังนั้นพระสงฆ์จึงได้รับความเคารพนับถือ เป็นที่พึ่งทางจิตใจของชาวบ้าน หากทำตรงกันข้ามจากนี้ก็จะไม่ได้ความเคารพนับถือ และจะถูกมองว่าเอาเปรียบสังคม สภาพการณ์เช่นนี้มองแบบผิวเผินจะไม่รู้ว่าเป็นเรื่องของผลประโยชน์ตอบแทนกัน แต่ความจริงแล้วก็เป็นเรื่องของผลประโยชน์เหมือนกัน เพราะต่างฝ่ายต่างได้อาศัยกัน เพียงแต่ไม่ใช่เรื่องการถือเอาเงินเป็นที่ตั้งเท่านั้นเอง แต่เป็นเรื่องของการแนะนำสั่งสอนกับการถวายข้าวปลาอาหารตอบแทนและความต้องการบุญของชาวบ้าน

บทบาทของพระสงฆ์ในปัจจุบันเปลี่ยนไปตามสภาพสังคมและความต้องการของชาวบ้าน พระสงฆ์ส่วนหนึ่งเข้าไปมีบทบาทในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน เช่น จัดตั้งสหกรณ์ชุมชน, การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป้องกันป่าถูกทำลาย ปลูกป่าทดแทน สร้างป่าให้เป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชน, การอนุรักษ์และส่งเสริมวัฒนธรรม เช่น การทำบุญตามฮีต 12, การจัดการศึกษาสงเคราะห์แก่ลูกหลานของชาวบ้าน ซึ่งเหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพสังคมและเศรษฐกิจในปัจจุบัน ส่วนชาวบ้านเองก็ควรได้ตระหนักว่าตนเองเป็นพุทธบริษัท ไม่ใช่มองว่าการสืบทอดพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของพระสงฆ์เท่านั้น ซึ่งบางเรื่องพระสงฆ์ก็ไม่สะดวกที่จะทำเองเพราะเกี่ยวข้องกับกฎหมายและพระวินัย ชาวบ้านก็ควรได้อาสาพระสงฆ์ช่วยแก้ไขปัญหามาและส่งเสริมกิจการคณะสงฆ์แทนพระสงฆ์ ซึ่งจะเป็นผลดีต่อพระพุทธศาสนา สังคมและประเทศชาติ

สรุป

มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสติปัญญา แตกต่างจากสัตว์เดรัจฉานซึ่งอาศัยสัญชาตญาณในการอยู่ร่วมกันหากิน และสืบพันธุ์ และเนื่องจากมนุษย์มีระยะเวลาในการเลี้ยงดูกันค่อนข้างนาน ดังนั้นจึงสร้างความสัมพันธ์กันจากระดับครอบครัวเป็นเบื้องต้น ความมีสติปัญญาของมนุษย์ทำให้มนุษย์เรียนรู้ประสบการณ์ชีวิต รู้จักคิดแก้ไขปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น การอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะจำเป็นต้องอาศัยกฎระเบียบเป็นสิ่งควบคุมเพื่อให้เกิดความเรียบร้อยและนำไปสู่ความสำเร็จตามเป้าหมายที่ได้ตั้งไว้ กฎระเบียบบางอย่างใช้เพื่อบังคับและมีบทลงโทษเพื่อให้เป็นตัวอย่างของผู้อื่น กฎระเบียบบางอย่างมีไว้เพื่อกำหนดทิศทางการ

ทำงานเท่านั้น ไม่มีการลงโทษ เพราะไม่มีความเสียหายที่ทำให้เสียชื่อเสียง กฎระเบียบและแนวทางปฏิบัติที่ดีเป็นปัจจัยแห่งความยั่งยืนต้องมีรากฐานมากความถูกต้อง (ธรรมะ)ซึ่งพระพุทธศาสนาเรียกว่า อริยวินัย

หน้าที่ของบุตรโดยสรุปคือ เลี้ยงดูพ่อแม่ ประพฤติตนเป็นคนดีตามคำสอนของท่าน ดำรงวงศ์ตระกูล และเมื่อท่านเสียชีวิตไปแล้วทำบุญอุทิศให้ท่าน ในส่วนของพ่อแม่ท่านย่อมอนุเคราะห์บุตร-ธิดา โดยการสอนให้เป็นคนดี ให้ศึกษาเล่าเรียนเพื่อให้มีวิชาความรู้ สามารถที่จะทำมาหากินเลี้ยงชีพได้ เมื่อเห็นว่าลูกสามารถที่จะเมื่อเห็นว่าลูกสามารถที่จะเลี้ยงตนและครอบครัวได้แล้วก็ให้แต่งงาน และมอบทรัพย์สินให้เพื่อเป็นทุนในการทำมาหากินและสร้างความมั่นคงแก่ชีวิต, หน้าที่ของศิษย์โดยสรุปคือ มีความเคารพครูอาจารย์ รับใช้ช่วยเหลือท่าน เชื่อฟังและตั้งใจเรียน ส่วนครูอาจารย์ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์โดยการสอนให้ศิษย์มีความรู้ดี และเป็นคนดี ยกย่องชมเชย และเมื่อเรียนจบแล้วก็ไม่ทอดทิ้ง คอยส่งเสริมศิษย์ให้ได้รับความสะดวกสบาย, หน้าที่ของสามีต่อภรรยาโดยสรุปคือ ให้เกียรติโดยการไม่นอกใจ ยกย่อง ไม่ดูหมิ่น ให้มีบทบาทในหน้าที่การงาน (งานบ้าน) และให้เครื่องแต่งตัว เพราะผู้หญิงเป็นเพศที่รักความสวยงาม ส่วนภรรยาก็ขยันทำงาน ให้เกียรติสามีโดยการไม่นอกใจ ตีต่อญาติพี่น้องและคนที่นับถือกันของสามี และรักษาทรัพย์ของครอบครัว, หน้าที่ของมิตรโดยสรุปเป็นการสงเคราะห์กันโดยการแบ่งปัน พุดดี ไม่หลอกลวงกัน ประพฤติประโยชน์ต่อผู้อื่น และเป็นคนเสมอต้นเสมอปลาย เป็นที่พึ่งของมิตรผู้ประมาทแล้ว และนับถือญาติพี่น้องของมิตร, หน้าที่ของนายโดยสรุปเป็นการให้ คือให้ทำงานที่เหมาะสมให้รางวัล และให้กำลังใจ ส่วนลูกน้องต้องเป็นคนขยันขันแข็ง พัฒนาตนเองอยู่เสมอ ซื่อสัตย์ และเคารพยกย่องนาย, หน้าที่ของชาวบ้านโดยสรุปคือ คิด พุด ทำด้วยเมตตา และอุปถัมภ์บำรุงนักรบ (พระสงฆ์) ส่วนนักรบขาก็มีน้ำใจอนุเคราะห์ สอนให้ชาวบ้านละชั่ว ทำดี

References

- คณาจารย์ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา. (2543). *สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาเบื้องต้น*. (พิมพ์ครั้งที่ 17). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ธรรมะพีเดีย. (2552). CD-ROM ฉบับเรียนพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ธรรมะพีเดีย.
- พระเทพปริยัติโมลี. (ม.ป.ป.). *หลักการพัฒนาคน*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงช้าง.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2550). *นิติศาสตร์แนวพุทธ*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายโอสภ โกศิน ณ เมรุลวงหน้าพลลาอริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ..
- พระสมัชชานุตโตโร. (2551.). *ศึกษาหลักมนุษยสัมพันธ์เชิงพุทธตามแนวทางของหลักธรรมเรื่องทิศหกในพระพุทธศาสนา*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
- สงวน หล้าโพนทัน. (2559). การศึกษาวิเคราะห์ความยุติธรรมตามหลักนิติธรรมในพระไตรปิฎก.
สารนิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
- สงวน หล้าโพนทัน. 2559. รูปแบบความยุติธรรมที่พึงประสงค์ในสังคมไทยตามหลักพระพุทธศาสนา.
วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
- สมร ทองดี. (2544). ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์. เอกสารการสอนชุดวิชามนุษย์กับสังคม.
หน่วยที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช,
- อดุลศักดิ์ ทองดี. (2546). การพัฒนาวินัยในด้านการแต่งกายของนักเรียนโรงเรียนบ้านกลางอำเภอกุฉินารายณ์จังหวัดกาฬสินธุ์โดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน. การศึกษาค้นคว้าอิสระการศึกษามหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม